

Derleme Makalesi/Review Article

**MİTOLOJİ VE İNANIŞLAR IŞIĞINDA TÜRK KÜLTÜRÜNDE HURMA AĞACI
(PHOENIX DACTYLIFERA L.) VE SEMBOLLERİ**

***DATE PALM (PHOENIX DACTYLIFERA L.) AND ITS SYMBOLS
IN TURKISH CULTURE IN THE LIGHT OF MYTHOLOGY AND BELIEFS***

Zuhal KAYNAKCI ELİNÇ

Doç. Dr., Akdeniz Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, zuhalelinc@gmail.com,
<https://orcid.org/0000-0002-6997-7296>

Latif Gürkan KAYA

Prof. Dr., Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Mühendislik-Mimarlık Fakültesi, lgkaya@mehmetakif.edu.tr,
<https://orcid.org/0000-0001-8033-1480>

Başvuru Tarihi/Application Date: 30.05.2017
Kabul Tarihi/Acceptance Date: 12.01.2018

DOI: 10.30798/makuiibf.317630

Öz

Ağaçlar insanoğlu var olduğundan bu yana yaşamış olan pek çok medeniyet tarafından kutsal kabul edilmiştir. Bu saygınlığın ve kutsallığın en önemli sebepleri; ağacın yerin altına kadar inen kökleri, buna tezat olarak da göğe doğru yükselen gövdesi ve her mevsim kendini yenilemesidir. Bu çalışma üç aşamalı olarak yürütülmüştür. Antik dönemden günümüze ağaçların insanoğlu için ifade ettiği anlam antik kaynaklar ve arkeolojik buluntular ışığında incelenmiştir. Bu inceleme sonucunda, hurma ağacı (Phoenix dactylifera L.) seçilerek tanıtım fişi hazırlanmış, Türklerde saygınlığı ve kutsallığı ortaya çıkarılmıştır. Bu ağaç için mitoloji ve semboller araştırılarak günümüze yansımaları örneklerle açıklanmıştır.

Anahtar kelimeler: Türk Kültürü, Kutsal Ağaçlar, Hurma Ağacı, Semboller, Mitoloji, İnanışlar

Abstract

Trees have been accepted as objects since humankind exists by many lived civilizations. The most important reason of these dignity and sanctity are the roots of tree down to the ground, by contrast, the body of it rises towards the sky and renew itself each season. This study was conducted in three phases. The meaning of the tree for humankind from ancient times to the present day investigated in the light of ancient sources and archaeological findings. Because of this investigation, a tree species – palm tree (Phoenix dactylifera L.) has been selected and identification card has been prepared and the dignity and sanctity of the palm tree for the Turks have been revealed. For this tree, mythology and symbols were analyzed and described with samples of repercussions to the present day.

Keywords: Turkish Culture, Holy Trees, Date Palm, Symbols, Mythology, Beliefs

EXTENDED SUMMARY

Background

Despite the fact that world communities have different cultural characteristics, the sanctity of the tree has been accepted in every period and culture. The tree has a very important place because of its relation to nature and supernatural worlds and the sacred qualities that humans impose to it. The tree has been associated with the continuity of life with the reefs in every spring, the prolongation of the branches toward the sky, and the desire to get closer to the holy powers. The tree, which has been as important as air, water, and soil in the beginning and the continuation of the existence, has a role in mankind's life in the world of belief and thought as nutrition, liaison with God, and the like.

Purpose

The purpose of this study is to examine the palm tree from the viewpoint of mythology, religion, art and architecture from the tree species that are sacred and prestigious for Turkish culture.

Method

In the manuscript, the palm tree has been studied in terms of mythology, religion, art and architecture in the light of archaeological and current samples and investigated with written sources.

Findings

The civilizations of Anatolia and Mesopotamia, where the palm tree was used as a tree of life: the Hittites, Urartians, Assyrians, Seljuks and Ottomans. The palm figure was used as a mosaic on the walls of the palace and the gate of mosque in Anatolian architecture. In the Ottomans and the Seljuks, the image of palm was used in weaving, processing, copper-stone work, tile writing and miniatures. In mythology, the palm tree is the guardian of newborns. In the Turkish rituals, the date has been important. For instance, in many parts of Anatolia, palm fruit has been served to guests, while palm seeds are kept in their pockets for abundance.

Conclusions

The palm tree used as a symbolic element in various periods of human history has become an important symbol in terms of religion and mythology, which was also used by Anatolian and Mesopotamian civilizations. The tree is a motif that combines languages, cultures and communities with this feature, as well as in architecture and art. In terms of reaching and using mythological cultures and exploring past cultures and lifestyles, it is important to examine the use places of the palm tree in more detail by the relevant experts.

GİRİŞ

Dünya toplulukları birbirinden farklı kültür özelliklerine sahip olmalarına rağmen ağacın kutsallığı her dönemde ve kültürde kabul görmüştür (Öztek, 2008: 21; Ergun, 2012: 26). Ağaç, sahip olduğu ekolojik ve insanların kendisine yüklediği kutsal özelliklerden dolayı insanoğlunun doğa ve doğaüstü dünyalarla olan ilişkisinde çok önemli bir yere sahiptir (Carey, 2012: 7). Ağacın her baharda yeniden yeşermesi ile yaşamın sürekliliği, dallarının gökyüzüne doğru uzanması ile kutsal güçlere yaklaşma isteği bağdaştırılmıştır. Varlığın başlangıcı ve devamında hava, su ve toprak kadar önemli bir yere sahip olan ağaç, insanoğlunun inanış ve düşünce dünyasında ‘türeyiş’, ‘beslenme’, ‘Tanrı ile irtibat kurma’, ‘cennete ulaşma’, ‘şifa’, ‘dilek’, vb. aracı rolünü üstlenmiştir. (Ergun, 2012: 25). Dünya kültürlerinde kullanılan en eski kutsal ağaç formlardan biri de hayat ağacıdır (Belli, 1982: 8).

Hayat ağacı ile ilgili inancın ve bunun sanat yaratmalarına konu olarak işlenmesinin ilk örneklerine MÖ 3. binyıldan beri Aşağı Mezopotamya’da rastlanmaktadır (Belli, 1982). İki teke arasındaki çalı motifi sahnesi, Sümerlerin yaşam ve ölüm arasındaki sürekli dolaşımı, yer altı dünyası ile olan inançlarını ve Dumuzi’yi simgelemektedir. Bu inanç, Mezopotamya’nın yanı sıra yakın ilişkilerde bulunduğu Anadolu topraklarında da geleneğini sürdürmüştür. Sümerlerde büyük ana tanrıça İnanna’nın hayat dağıtan sevgilisi, kocası Dumuzi’nin simgesi olarak tapınım gören hayat ağacına, Asur’da doğum ve ölümden oluşan sonsuz bir yinelemeyi sağlayan tanrı Asur’un ve imparatorluğun simgesi olarak rastlanılmaktadır (Koroğlu, 2006).

Türkler geçmişten günümüze dek ağaca ve ağaç çeşitlerine pek çok manalar yüklemişlerdir. Ağaçların ölümsüzlüğü simgelediğini düşündükleri gibi, kendilerini koruyacağına, bütünlük sağlayacağına, isteklerinin yerine gelmesi için aracı olacağına, ölümlerini koruyacağına, bu ve bunun gibi pek çok inanca sahip olarak yaşamış ve gelecek nesillere de bu şekilde aktarmışlardır. Seçtikleri ağaçları ya şekillerine göre ya da adlarına göre manalar yükleyerek hayatlarına sokmuşlardır (Arslan, 2014).

Bu çalışmada, Türk kültürü için kutsal ve saygınlığı olan ağaç türlerinden hurma ağacı mitoloji, din, sanat ve mimari açısından arkeolojik ve mevcut örnekler ışığında incelenmiş ve yazılı kaynaklarla da desteklenmiştir.

1. HURMA (*Phoenix dactylifera* L.)

Çok sayıda palmye türü bulunmasına rağmen, tropik kökenli palmyelerin orijini (yaygın adı: date palm) *Phoenix dactylifera*’dır. Yaklaşık 6.000-8.000 yıldır kültürü yapılan cins adı olan Phoenix ismini Arabistan çöllerinde yaşayan efsanevi kuştan alan bu ağaç yangına son derece dayanıklıdır (Hobhouse, 2002: 26).

Hurma ağacının hayat ağacı olarak kullanıldığı Anadolu ve Mezopotamya medeniyetleri: Hititler Urartular, Asurlular, Selçuklular ve Osmanlılardır.

Hurma ağacının mimaride kullanıldığı yerler: Saray duvarlarında bezeme olarak, Cami Taç kapısında bezeme olarak kullanılmıştır. Antik Mezopotamya ve Anadolu uygarlıklarda hurma motifli hayat ağacı tasvir edilmiştir. Bunlar;

- Etrafında tören yapılan,
- Tören alanında elde taşınan,
- Karşısında elinde sıvı kabı ile duran kişiler bulunan,
- Her iki yanında hayvan figürü bulunan,
- Tek başına hurma motifli hayat ağaçlarıdır ve saray, tapınak duvar resimlerinde ve kabartmalarında tasvir edilmişlerdir.

Hayat ağacının etrafında tören yapılırken görülen en güzel örneklerden biri Asurlulara ait Nimrud Antik Kenti’nde bulunan kuzeybatı sarayında, sarayın kalbini oluşturan taht odasının duvarında görülmektedir (Giovino, 2007). 1,70 m yüksekliğindeki bu panoda, ortada stilize edilmiş bir hayat ağacı,

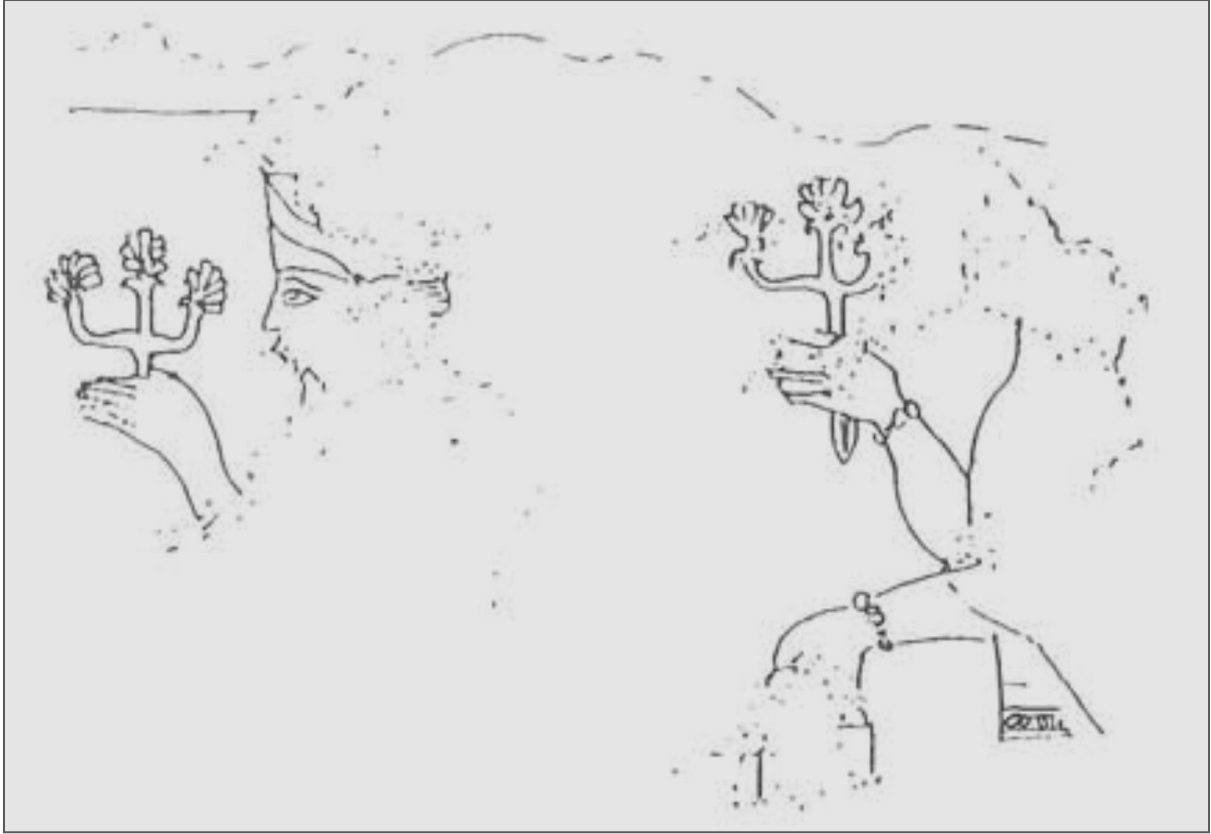
bunun her iki yanında kral, kralın arkasında koruyucu tanrılar ve tüm sahnenin üzerinde de kanatlı disk sembolü içinde baş tanrı Asur gökten yere iner durumda betimlenmiştir (Ateş, 2012). Bu tasvirde hayat ağacı, ortada bir hurma ağacının etrafına dizilmiş stilize edilmiş 29 adet hurmayla çevrilmiş şekilde çizilmiştir (Şekil 1).

Şekil 1. Nimrud Antik Kenti'nde bulunan kuzeybatı sarayında sarayın duvar kabartması
(Kaynak: URL-1, 2016).

Tören alanında elde taşınan hurma motifli hayat ağacı örneklerine Urartularda *Teişebaini* tapınak-sarayının duvar resminde ve Asurlarda kuzeybatı saray duvarı kabartmasında rastlanılmaktadır. Çevik'e (1999) göre hayat ağacı salt simgesel ya da bezeksel olmayıp taşınabilir bir tören ağacı olarak kullanılmıştır (Şekil 2, 3). Asurlularda kuzeybatı sarayının 1 nolu odasının duvarında görülmektedir. Suyun ağaca can vermesi bir doğa olayıdır ve bu suyla ağaca büyük bir olasılıkla can suyu verildiği düşünülmektedir.

Bu kabartmada hayat ağacı, ortada bir hurma ağacının etrafına dizilmiş stilize edilmiş 13 adet hurmayla çevrilmiş şekilde çizilmiştir (Şekil 4). Bu duvardaki ağaç çizimleri, bilim adamları tarafından çoğunlukla palmetlerden ve bazen narlardan veya üzümlerden oluşan "Asya'nın kutsal ağaçları" olarak adlandırılmaktadır. Kutsal ağaçta bulunan palmet motifinin de hurma ağacından türetildiği de kabul gören bir görüştür (Collins, 2006).

Şekil 2. Teišebaini tapınak-sarayının duvar resmi (Kaynak: Çevik, 1999).

Şekil 3. Ashurnasirpal II, kuzeybatı saray duvarı kabartması (Kaynak: URL-2, 2016).

Şekil 4. Nimrud Antik Kenti'nde bulunan kuzeybatı sarayında sarayın duvar kabartması (Kaynak: URL-3, 2016).

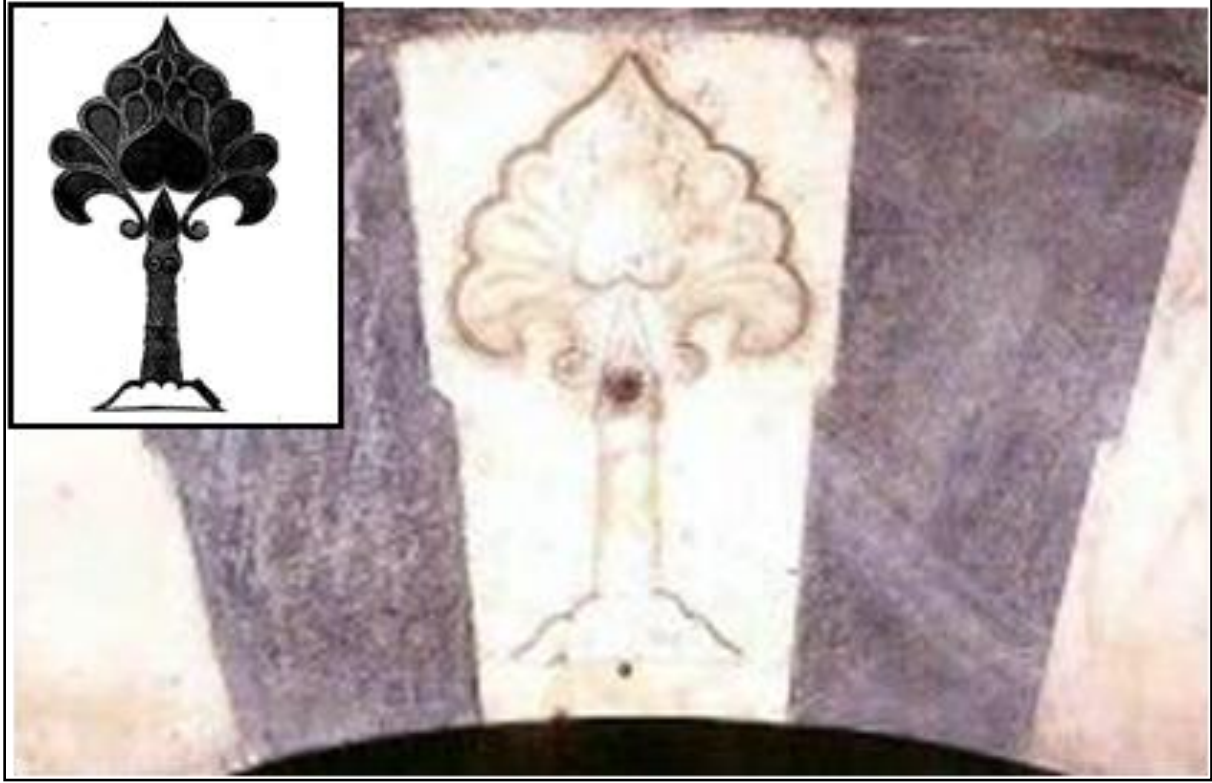
Her iki yanında hayvan figürü bulunan hayat ağacı motifinin güzel örneklerine Selçuklu dönemine ait Erzurum'da bulunan Yakutiye Medresesi ve Çifte Minareli Cami'nin dış cephelerinde görülmektedir (Şekil 5a, b).

Şekil 5. a-Hayat ağacı simgesi-Erzurum Çifte Minareli Medrese b-Erzurum Yakutiye Medresesi (Kaynak: Kuban, 2008).

Erzurum Çifte Minareli Medrese ve Yakutiye Medresesi'nde Hayat Ağacı kompozisyonu zengin şekliyle sunulmuştur. Hurma şeklindeki hayat ağaçlarının dalları arasında kuşlar, nar meyvesi, tepede çift başlı kartal; Çifte Minareli Medrese'de ağaç altında ejder çifti, Yakutiye Medresesi'nde aslan çifti zengin bir anlatım sunmaktadır. Ağaç bu örneklerde güçlü yaratıklarla korunur. Dallar arasındaki narlar, İslami inanca göre cennet meyveleri, kuşlar da cennet kuşlarıdır (Kuban, 2008).

Selçuklu dönemi mimarisinde hurma motifli hayat ağacına diğer bir örnek, Konya'da bulunan Mevlana Dergâhı gümüş kapısına ait mermer kemerin kilit taşı üzerinde yer alan hayat ağacı (Şekil 6) motifidir (Elpe, 2003). Bu hurma ağacı motifi tek başına kullanılmıştır.

Şekil 6. Mevlana Dergâhı Kapısı Kilit Taşı'ndaki hurma ağacı motifi (Kaynak: Elpe, 2003; URL-4, 2016).

1.1. Sanatta Kullanıldığı Yerler

Türklerin Anadolu'yu fethi öncesi ana yurtlarında hurma bulunmuyordu; Türklerin bu meyveyi ticari ilişkileri olduğu, komşularından öğrenmiş olduğu düşünülmektedir. Zamanla hurma ağacı ve meyvesi, Türk mezar taşlarında en sık rastlanan motifler arasında yerini almıştır. Hurma ağacına yüklenen sembolizmin Türkler ve Araplar bu bölgeye gelmeden önce oluşan Suriye Finike sanatıyla bağlantılı olduğu düşünülmektedir. Türkler, İslâm'ın da etkisiyle hurma ve ağacını erken dönemden itibaren süsleme motifi olarak özellikle de mezar taşlarında kullanmaya başlamışlardır.

İstanbul II. Beyazıt Cami Haziresi'nde bulunan 1830 tarihli Mehmet Kamil'e ait ayakucu şaidesinde resmedilmiş hurma ağacı motifi (Şekil 7) görülmektedir (Erdal, 2015). Mezar taşı ve türbelerdeki hayat ağacı tasviri ölüye ait ruhun yolculuğunu tasvir etmektedir (Kuban, 2008).

Şekil 7. 1830 tarihli Mehmet Kamil'e ait ayakucu şahidesi (Kaynak: Erdal, 2015).

Hurma, Osmanlılarda ve Selçuklularda; dokuma, işleme, örgü, bakır-taş işçiliği, çini yazma ve minyatürlerde kullanılmıştır (Serin, 2002). Hurma motifine 17. yy da Ladik seccadesinde rastlanılmaktadır. Aslanapa Ladik seccadelerinin kompozisyonunda, mihrabın alt veya üst tarafında yan yana sıralanan uzun sap halinde lale, çiçek veya hurma motifi (Şekil 8) ya da palmiyeye benzer ağaç motifleri karakteristik olduğunu belirtmiştir (Aslanapa, 1997; Aslanapa, 2005).

Şekil 8. 17. yy Ladik Halısı'nda hurma ağacı (Kaynak: Yurteri ve Ölmez, 2008).

17. yy önemli minyatürlü yazması Vekayi-i 'Ali Paşa 'nın 32. sayfasının b yüzünde betimlenen olayda, Malkoç Ali Paşa'nın geniş düz bir arazide dua edişi ve arka planda meyveleri üzerinde olan hurma ağaçları görülmektedir.

Şekil 9. 17. yy minyatürlü yazmada hurma ağacı (Kaynak: Seçkin, 2007).

1.2. Dini ve mitoloji açıdan hurma ağacının değerlendirilmesi

Eski Yunanlılarda hurma ağacı, yeni doğanların koruyucusuydu. Mitolojiye göre; Leto, Apollon ve Artemis'i bir çayırda çöküp kutsal bir hurma ağacına tutunarak doğurmuştur (Eliade, 2003).

Çeşitli ağaçlara olan inanışlar İslami dönemde terk edilmekle beraber, bu dönemde sadece hurma ağacına önem verilmiştir. İbn-i Miskeveyh varlık mertebesi konusunda bitki âlemiyle hayvan âlemi arasındaki geçiş evresinde bitkilerin en yetkin türü olarak hurma ağacının bulunduğunu söylemekte ve hurma ağacının Hz. Adem'den artan çamurdan yaratıldığını ifade etmektedir (Bayraktar, 2004). Hurma ağacının İslam kültüründeki önemini gösteren bir örneği Meryem suresindedir. Bu surenin 22-27 ayetleri arasında “Hz. Meryem’e Hz. İsa’yı doğuracağı zaman hurma ağacına sarılması ve yere dökülen hurmalardan yemesi durumunda doğumunun kolaylaşacağı” ifade edilmiştir (URL-5, 2016).

1.3. Ritüeller

Türk ritüellerinin içerisinde hurma önem arz etmektedir; Öger (2012) çalışmasında, ”Uygur Türkleri’nde büyük önem verilen ve doğum etrafında oluşan uygulamalardan biri “bovakni ağızlandırış” adı verilen bebeğe ilk yiyeceğin yedirilmesidir. Halk arasında ilmi ve ihlâsı iyi olan, yerinde ve güzel konuşan kişiler bebeğe ilk yiyeceği yedirir. Çocuk tatlı dilli ve doğru konuşan biri olsun diye hurma, ceviz, erik veya kuru üzüm ile ağızlandırılır” diye bahsetmektedir.

Geçmişten günümüze kadar örf ve adetlerle gelen ve göz değmesini önlemek için kullanılan nesnelere içinde hurma çekirdeği de mevcuttur (Cıblak, 2004).

Türkiye’nin pek çok ilinde hacıların yanlarında gelirken getirdikleri hurma meyveleri misafire ikram edilir. Misafir hurmayı yedikten sonra, çekirdeklerini cüzdanında saklar; bununla da cüzdanının bereketini arttıracığına inanır.

SONUÇ VE TARTIŞMA

İnsanlık tarihinin çeşitli dönemlerinde simgesel bir öge olarak kullanılan hurma ağacı, Anadolu ve Mezopotamya medeniyetleri tarafından da kullanılan, dini ve mitolojik açıdan önemli bir simge olmuştur. Ağaç bu özelliği ile dilleri, kültürleri ve toplulukları birleştiren bir nesne, aynı zamanda da mimaride ve sanatta kullanılan bir motif olmuştur. Bu kullanım yerlerinin ilgili uzmanlar tarafından daha detaylıca incelenmesi; mitolojik verilere ulaşma ve kullanma açısından, geçmiş kültürleri ve yaşayışları keşfetmek açısından önem arz etmektedir.

KAYNAKLAR

- ANONİM (1997), Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi, YEM Yayınları, İstanbul.
- ARSLAN, S. (2014), “Türklerde Ağaç Kültü ve Hayat Ağacı”, Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi, 1/1, 59-71.
- ASLANAPA, O. (1997), Türk Sanatı, 4. Basım, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- ASLANAPA, O. (2005), Türk Halı Sanatını Bin Yılı, İnkılap Kitabevi, İstanbul.
- ATEŞ, Ö. Ş. (2012), Yakındoğu Demirçığ Uygarılıklarında Hayat Ağacı, Yüksek Lisans Tezi, Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır.
- BAYRAKTAR, M. (2005), İslam Felsefesine Giriş, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.
- BELLİ, O. (1982), Urartularda Hayat Ağacı İnanç, Anadolu Araştırmaları, 8, 237-246.
- CAREY, F. (2012), The Tree Meaning and Myth, British Museum Press, China.
- COLLİNS, P. (2006), Trees and Gender in Assyrian Art, Iraq 69, pp. 99–107.
- ÇEVİK, N. (1999), Hayat Ağacının Urartu Kült Törenlerindeki Yeri ve Kullanım Biçimi, Anadolu Araştırmaları, 15, 335-367.
- ÇIBLAK, N. (2004), Halk Kültüründe Nazar, Nazarlık İnanç ve Bunlara Bağlı Uygulamalar, Türklük Bilimi Araştırmaları, TÜBAR, 15, 103-125.
- DOĞAN, K. (2008), Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- ELİADE, M. (2003), Dinler Tarihine Giriş, İstanbul Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- ELPE, E. (2003), Türk Mitoloji ve Sanatında Ağaç, Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- ERDAL, G. (2015), “İstanbul II. Bâyezid Cami Haziresi Mezar Taşlarında Meyve Motifleri (Batı Etkisi, Dini Hoşgörü, Kutsallık ve Değişim)”, Turkish Studies, 10(2), 351-366.
- ERGUN, P. (2012), Türk Kültüründe Ağaç Kültü, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, no 417, Ankara.
- GIOVINO, M. A. (2007), The Assyrian Sacred Tree History of Interpretations, OrbisBiblicus et Orientalis Book 230, Academic Press Fribourg Vandenhoeck & Ruprecht Göttingen.
- HOBHOUSE, P. (2002), The Story of Gardening, (London: Dorling Kindersley).
- KÖROĞLU, K. (2006), Eski Mezopotamya Tarihi, İletişim Yayınları, İstanbul.
- KUBAN, D. (2008), Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- ÖGER, A. (2012), “Uygur Türklerinin Doğum Adetleri”, Turkish Studies, 7(1), 1679-1694.
- ÖZTEKİN, S. (2008), Dinlerde Hayat Ağacı, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- SEÇKİN, Selçuk.(2007) "17. Yüzyılın Önemli Minyatürlü Yazması Vekayi-i 'Ali Paşa", OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi), s. 21;95-122.
- SERİN, A. Y. (2002), “Türk Sanatında Hayat Ağacı Örgesi, Sivas Altıncı Şehir Dergisi, 8:Eylül-Kasım. <http://www.sivasder.org/index.php?Page=DergiIcerik&IcerikNo=135> (Erişim Tarihi: 22 Şubat 2017).
- URL-1 (2016), <http://britishmuseum.org>, ANE 124531 (Erişim Tarihi: 5 Nisan 2016).
- URL-2 (2016), <http://britishmuseum.org>, ANE 124560 (Erişim Tarihi: 7 Nisan 2016).

URL-3 (2016), [http:// britishmuseum.org](http://britishmuseum.org), ANE 124531 (Erişim Tarihi: 7 Nisan 2016).

URL-4 (2016), <http://muze.semazen.net> (Erişim Tarihi: 7 Nisan 2016).

URL-5 (2016), <http://yenidunyadergisi.com/hz-meryemin-dogumu> (Erişim Tarihi: 22 Şubat 2017).

YURTERİ S. ve F. N. ÖLMEZ (2008), Türk Dokumalarında Ağaç Motifleri. 38. ICANAS Kongresi 10-15 Eylül 2007-Ankara, Bildiriler - Maddi Kültür, III. Cilt. T.C. Başbakanlık Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Başkanlığı, Ankara, 1445-1470.